

VALUCH TIBOR

„A KÖZELLÁTÁS HELYZETE AZ UTÓBBI IDŐBEN ROMLOTT”*

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS ÉS A TÁPLÁLKOZÁS NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE MAGYARORSZÁGON AZ 1950-ES ÉVEKBEN

A TÁPLÁLKOZÁS MINT TÖRTÉNETI KÉRDÉS

Magyarországon a táplálkozással foglalkozó társadalomtudományi (történeti, szociológiai, antropológiai és néprajzi) szakirodalom nem túlságosan bőséges. A tudományágak közül az egyetlen kivételt a társadalomnéprajz jelenti, amelynek képviselői lényegében más tudományterületek feladatait is átvéve kutatták a magyar táplálkozáskultúra történetét. A kutatások és feldolgozások hiánya különösen szembeötlő a jelenkort illetően, hiszen történeti feldolgozások csak elvétve fordulnak elő. A közellátás, az élelmiszer-fogyasztási és a táplálkozási szokások 1945–56 közötti változásainak áttekintése révén ennek a hiánynak a mérsékléséhez szeretnék hozzájárulni.

Az étkezés a létezését biztosító biológiai alapfeltétel, az emberek ellátottságának szintje, az élelmiszerek beszerezhetősége vagy éppen hiánya domináns társadalomlélektani, társadalmi közérzetet formáló tényező. A táplálkozást, az étrendet elsősorban a szociális helyzet és a gazdasági adottságok alakítják, de nyilvánvalóan befolyásolják a különböző foglalkozásokból adódó követelmények, illetve lehetőségek is. Ezen túlmenően egy-egy korszak étkezésére hatnak a korábbi időszakok táplálkozási, ételkészítési és fogyasztási szokásai, valamint a különböző kultúrák hagyományai is. Szintén meghatározó módon érintik a táplálkozási-étkezési szokásokat a vallásokhoz kötődő hagyományok, illetve vallási előírások.

A táplálkozás társadalmi különbségei kifejezik az élelmiszer-fogyasztási és az étrendi szokások különbözőségét, valamint az egyes társadalmi csoportok vagyoni és jövedelmi helyzetének egyenlőtlenségeit is. A táplálkozás a mindennapi élet legfontosabb eseménye, egyben szimbolikus cselekménye is, hiszen a bőségesen terített asztal a gazdagság jelképe, a vendéglátás, vendégfogadás egy-egy szűkebb vagy tágabb közösség tagjai számára mindenkor reprezentatív funkciót is hordoz. Minden kultúra elég pontosan behatárolja és az adott közösség elfogadott életvezetésének részévé teszi a táplálékok körét és az étkezések rituáléját. Az étkezés központi helyet foglal el a különböző társadalmi csoportok mindennapi életében, ezért akkor is nagyon nehéz megváltoztatni az étellel kapcsolatos hiedelmeket és gyakorlatot, ha ezek gátolják a megfelelő táplálkozást. „Az »evés« mondhatni minden tárgyi szükséglet közül a legelőbbre való, nálunk – Magyarországon – mindenképpen a legfontosabb: valójában biológiai szükségletből vált társadalmivá, társadalmilag meghatározott és differenciált szükségletté.”¹

* Részlet egy készülő, az 1945 utáni évtizedek hétköznapi életének történetét feldolgozó monográfiából. A tanulmány az MTA TKI, az NKFP, az OTKA T037399. sz. pályázata, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Losonczy (1977) 350. p.

Natalin Zemon Davis kifejezésével élve az étkezés, táplálkozás szokásrendje is egyfajta „kulturális dokumentum”, amit értelmezni lehet és kell, bármennyire is hétköznapi rutinnak tűnik mindaz, ami ehhez kapcsolódik. „A mindennapi élet rekonstruálása nemcsak abból áll, hogy a dokumentumok alapján elbeszéljük annak tartalmát, részletezve tárgyi világát és eseményeit. A feladat valójában az, hogy rekonstrukciónk nyomán a múlt banális vonatkozásai a már elfeledett eredeti jelentésükben és természetes összefüggéseikbe ágyazottan, az akkor és ott nekik tulajdonított értelem, funkció és jelentőség szerint váljanak megismerhetővé.”² A táplálkozás minősége egy-egy társadalmi csoport kulturális színvonalát is kifejezi, és nem elhanyagolható a szerepe az emberi kapcsolatokban sem, hiszen az étkezés egyfajta szertartás is, amely alkalmas a kapcsolatok ápolására és az érzelmek – szeretet, szíveslátás – kifejezésére is. A paraszti családokban például az étkezés rendje a férfiak és nők közötti kapcsolatot és társadalmi presztízskülönbségeket is kifejezte: a nők kiszolgálták a család férfitagjait, s csak akkor ettek, ha ők már befejezték, illetve más helyen, állva, a férfiaktól elkülönülten étkeztek.

Társadalmi helyzettől függetlenül általános cél volt a táplálkozás biztonságának megteremtése, ami természetesen korántsem jelentett mindenki számára ugyanolyan minőségi színvonalat az alapvető szükségletek kielégítésében. A XX. század második felében Magyarországon még széles társadalmi csoportok személyes tapasztalata volt a hiányos, szűkös étkezés, az alultápláltság. A század utolsó harmadában a folyamat az ellenkezőjére fordult, egyre komolyabb problémát jelentett a túltápláltság, az elhízás. Az evés a magyar közgondolkodásban is a legfontosabb hétköznapi szükségletek közé tartozott, amin a legkevésbé lehet takarékoskodni.

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS JELLEMZŐI AZ 1945 UTÁNI ESZTENDŐK

A két háború közötti időszakban a mezőgazdasági termelés lényegében biztosította az ország élelmiszer-szükségletét. A társadalmi helyzet és a jövedelmi viszonyok függvényében azonban igen jelentős különbségek voltak a városi és a falusi lakosság, a városi munkásság és a polgárság különböző csoportjainak táplálkozása, táplálkozási színvonala, élelmiszer-fogyasztási lehetőségei és szokásai között.

A második világháború után gyakorlatilag általános volt az élelmiszerhiány az országban. A harcok szétzilálták a magyar gazdaságot és infrastruktúrát, az élelmiszer-termelést és -kereskedelmet. Alapvető fontosságú volt, hogy a harci cselekmények befejeződését követően minél gyorsabban újjászervezzék a közellátást, újra megteremtsék a mezőgazdasági termelés alapfeltételeit.

A rekonstrukciós periódusban a lakosság döntő többsége hiányosan táplálkozott, különösen a városokban és a fővárosban. 1945-ben az élelmiszer-fogyasztás átlagos színvonala az utolsó békeév szintjének kevesebb mint a felét érte el. A háború utáni hónapokban a napi negyed kilogramm kenyér és egy dkg zsír már jó ellátásnak számított. Az 1945 decemberében félezer budapesti diák körében végzett felmérés adatai szerint kilenctized részük ugyan napjában háromszor étkezett, de reggelijük egy tányér rántott levesből, egy-egy pohár fekete-kávéból vagy teából állt; ebédre feltét nélküli főzeléket, tésztaféléket vagy valamilyen burgonyás ételt kaptak; a vacsora szintén egyfogásos, többnyire főzelék vagy burgonyából készített étel volt. Húst, tojást, tejet rendszeresen fogyasztók csak elvétve akadtak közöttük.³ A kialakuló

² Gyáni (1997) 11–28. p.

³ Marczell (1946).

új politikai vezetés elsődrendű feladatának tartotta a közellátás megszervezését, az ellátás minimális szintjének biztosítását, illetve az éhínség kialakulásának elkerülését. Az élelmiszerhiány fokozta a társadalmi elégedetlenséget, és időről időre a politikai feszültségek kialakulásához vezetett. Az 1945–46-os infláció során az élelmiszerek ára az egekbe szökött, majd a pengő teljes elértéktelenedésének időszakában előtérbe került a természetes csere, amelyben a ruhanemű és az élelmiszer számított a legfontosabb „valutának”. Az általános élelmiszerhiány megteremtette a másodlagos piacot, a központi elosztás rendszere pedig meglehetősen sokáig teret engedett a feketekereskedelemnek. A központi élelmiszer-elosztás egyik legfontosabb eszköze lett a jegyrendszer, az élelmiszerjegyek állampolgári jognak jártak. 1945–46-ban a jegyek a létfenntartáshoz is alig elégséges, egészen minimális élelmiszer-mennyiség beszerzését biztosították. A napi kenyérfejadag 10–15, a havi cukorfejadag 30–50, a zsírfejadag pedig 40 kg volt. A visszaélések elkerülése érdekében a fejadagokat gyakran az üzemekben, intézményekben, a munkahelyeken osztották ki.⁴ A helyzet csak lassan javult, a napi kenyérfejadagot például csak 1947 októberében emelték fel 20 kg-ra. Ehhez a nehéz fizikai munkát végzők, a várandós anyák és a több gyermeket eltartók részére kiegészítő adagokat biztosítottak. Az élelmiszer-ellátás megszervezésében a Gazdasági Főtanács és a Közellátásügyi Minisztérium játszott meghatározó szerepet, az alapfeladatokat pedig a városi és községi elöljáróságok, illetve a közellátási biztosok látták el. A válságos közéleti helyzetet tovább súlyosbította az országot megszálló szovjet csapatok ellátásának terhe.

1945–46-ban Magyarországon az egy főre jutó napi átlagos élelmiszer-fogyasztás energiaértéke 1700–1800 kalória volt, a szükségesnek kevesebb mint kétharmada. Egyes időszakokban azonban ennél sokkal rosszabb volt a helyzet, 1946 elején például a budapestiek napi élelmiszer-fejadagjának energiaértéke mindössze 480 kalória volt.⁵ A háztartásstatisztikai adatok⁶ szerint 1947 decemberében Budapesten a munkáscsaládok táplálékának egy főre jutó napi energiaértéke 2213, a köztisztviselőké 1757, a magántisztviselőké 2438, a nyugdíjasoké 2301 kalória volt. A felnőtt férfiak átlagos napi szükségletét ekkoriban 2400 kalóriában állapították meg, ami közepes erőfelfejtés esetén már 3000 kalóriára emelkedett.⁷ A hiányos táplálkozásra utal az is, hogy az egy főre eső havi húsfogyasztás 1947 végén az 1938. évinek csak 64,4, a tejfogyasztás 33,9, a tojás-, zsír- és kenyérfogyasztás pedig csupán 72%-a volt. Eközben a száraz hüvelyesek fogyasztása majdnem a duplájára emelkedett, de jelentős volt a burgonya és a friss gyümölcsök fogyasztásának növekedése is.

Az élelmiszerhiány következtében felértékelődtek a szükségmegoldások, a kiegészítő táplálékok. A helyzethez alkalmazkodva különböző újságok, háztartási tanácsadó könyvek adtak ötleteket a háziasszonyoknak a változatos étrend összeállításához, a hiányzó élelmiszerek pótlásához, kiváltásához.⁸ A receptek között 1945–46-ban elsősorban húsmentes ételek szerepeltek, például a parajgombóc, a tojáspörkölt, a főzelékgulyás vagy a gombával dúsított sóskafőzelék.

A jegyrendszer még évekig fennmaradt. A negyvenes évek végére a helyzet – mint később kiderült, átmenetileg – stabilizálódott. A táplálék mennyisége általában növekedett, emelkedett a cukor, a zöldség, a gyümölcs, a zsír és a tejtermékek fogyasztása.

4 Lásd Belényi (2004) 52–55. p.

5 Az 1934–38-as évek átlagában az egy főre jutó kalóriefogyasztás 2805 volt.

6 Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1948. 1–6. sz. 47–56. p.

7 Összehasonlításképpen: a WHO által az 1990-es évek elején javasolt napi energiaszükséglet a következő: szellemi munka 2700, könnyű fizikai munka 3000, nehéz fizikai munka 3500, igen nehéz fizikai munka 4000 kalória.

8 A „gyerek számára szendvics alkalmasan úgy is készíthető, hogy néhány kg parajt petrezselyem finomra vágunk és megszórjuk vele a zsíros vagy vajás kenyéret”. *Asszonyok*, 1946. II. évfolyam 3. sz. 8. p.

Az elfogyasztott élelmiszerek mennyiségét nyilvánvalóan befolyásolták a jövedelmi viszonyok is. Az 1947 végén készített háztartásstatisztikai felvétel⁹ szerint a munkáscsaládok 835 forintos átlagos havi jövedelmük több mint a felét költötték élelmiszere, a 911 forint átlagjövedelmű köztisztviselők és az 1271 forint átlagjövedelmű magántisztviselők esetében ez az arány 44, illetve 40% volt. 1949 decemberében az átlagos városi családokban az egy főre jutó élelmezési kiadás 128,9, a falusi családokban pedig 110,7 forint volt. A városiak esetében ez az egy főre jutó havi kiadások 43%-át, a falusiaknál 53%-át jelentette. Miután a statisztika nem társadalmi rétegenként, hanem csak településtípusonként vizsgálta a helyzetet, feltehető, hogy a paraszti családok esetében a táplálkozási kiadások az önellátás jellemzően magas szintje miatt a falusi átlagnál alacsonyabbak voltak.

AZ ÖTVENES ÉVEK

A negyvenes évek végére az élelmiszer-ellátás kaotikus viszonyai a gazdaság újjáépítésének, a mezőgazdasági termelés stabilizálódásának köszönhetően valamelyest javultak. Az ötvenes évek elején viszont a nehézipar fejlesztési prioritásának következtében ismét jelentősen romlott a helyzet. A jövedelmi színvonal relatíve alacsony volt, az élelmiszerek ára pedig meglehetősen nagy mértékben emelkedett, a rossz táplálkozási helyzet fennmaradásához ez is jelentősen hozzájárult. Az ellátás színvonalát a mezőgazdaság értelmetlen megsarcolása is rontotta, a kötelező terménybeszolgáltatás, a magas adók, a termelési előírások csökkentették a termelési kedvet. 1950 folyamán az alapvető élelmiszerek állandó hiánycikké váltak. Ebben nyilvánvalóan meghatározó szerepe volt az államosításoknak és a gazdasági szervezetrendszer radikális átalakításának. Az egyre növekvő áruhiány következtében a családok egyik legfontosabb napi tevékenységévé vált az élelem beszerzése. 1951-ben a legfontosabb élelmiszerekre ismét bevezették a jegyrendszert, ami azonban igen gyakran nem jelentett garanciát arra, hogy a fejadaghoz valóban hozzá is lehet jutni. Nagyon gyakran komoly közelharcot kellett vívni a napi élelmiszer-szükséglet beszerzéséért. A propagandában a kor szellemének megfelelően természetesen a rendelkezésre álló árualapok igazságosabb elosztásával indokolták a központi elosztás e módszerének ismételt bevezetését. Az élelmiszerjegyeket a munkaviszonyban állók a munkahelyükön kapták meg (a családtagjaik jegyeivel együtt), a munkaviszonyban nem állók élelmiszerjegyre juttatásáról a tanácsok gondoskodtak. A jegyes elosztás körébe tartozott többek között a kenyér, a liszt, a cukor, a hús, a zsír, a tej, a mosó- és a pipereszappan. Ennek az elosztási rendszernek a kialakításával és működtetésével a városi munkás- és alkalmazotti csoportok alacsony szintű, de viszonylag biztos élelmiszer-ellátását akarták megszervezni. A jogosultság megállapítása során különbséget tettek ellátatlanok – élelmiszert nem termelők – és ellátottak – élelmiszert termelők – között. A falvakban élők többségét az utóbbi kategóriába sorolták, vagyis feltételezték róluk, hogy a jegyes elosztás körébe sorolt termékekből képesek az önellátásra. Az ellátottak nem voltak jogosultak élelmiszerjegyre. Kenyérből 4,5 millióan, húsból 2,6 millióan, zsiradékokból 3 millióan, tejből 1,6 millióan, cukorból pedig 9,2 millióan – majdnem a teljes lakosság – voltak ellátásra jogosultak. Az osztályellenségnek minősítettek nem kaphattak jegyeket, számukra csak a (fekete- vagy szabad-) piaci beszerzés lehetősége maradt. A dolgozók a felnőtt családtagok után is megkapták az alapfejadagot, a kisgyermek után pedig pótfeadag járt. 1951 tavaszán kenyérből például az egy jegyre járó napi fejadag 25 dkg volt, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók további 10, a bányászok¹⁰ pedig 30 dkg-ot kaptak.

⁹ Háztartásstatisztikai felvétel... (1948).

¹⁰ Belényi (2004) 330–336. p.

A húsjegy kizárólag a dolgozóknak és hozzátartozóiknak járt, az alapadag 30, illetve 25 dkg volt. Zsiradékoból az egy jegyre járó havi alapadag 60 dkg volt, amit a dolgozók, az egy éven aluli gyermekek és a várandós nők esetében további 20 dkg-mal, az 1–12 éves gyermekek számára 10 dkg-mal egészítettek ki. Az étkezésben a sertézsír meghatározó szerepet játszott, főzéshez szinte kizárólag ezt használták a háztartásokban, s reggelire és vacsorára is gyakran fogyasztottak zsíros kenyeret sóval és paprikával vagy cukorral megszórva. Bár az ellátás 1951–52-ben nem javult különösebben, a jegyrendszert 1951/52 fordulóján megszüntették.

A hiány időről időre felvásárlási hullámokat váltott ki, az emberek társadalmi helyzetüktől függetlenül igyekeztek minél nagyobb készleteket felhalmozni az éppen kapható árucikkekéből, főként élelmiszerekből, mert egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy ezeket másnap vagy harmadnap is meg tudják majd vásárolni. Ebből a szempontból az 1951–53 közötti időszak jelentette a krízist. A jegyrendszer megszüntetését követően drasztikus áremeléssel próbáltak meg gátat vetni a kurrens cikkek felvásárlásának, de ez a törekvés éppen úgy kudarcba fulladt, mint a jegyrendszerrel történő szabályozás.

Az ötvenes években az élelmiszer-forgalmazás központosítása érdekében a sertésvágást szigorúan szabályozták, minden egyes alkalommal vágási engedélyt kellett kérni, az engedély alapján határozták meg a zsír kötelező beszolgáltatásának mértékét, rendszerint többet a vágás révén teljesíthetőnél. Sokan engedély nélkül, „feketén” vágtek, az internálást vagy a többéves börtönbüntetést kockáztatva. A beszolgáltatási rendszer egyébként is nehézségeket okozott, 1952 végén a rossz természettel együtt odavezetett, hogy közel 800 ezer parasztcsalád marad gabonafejadag nélkül.

1952 elején – amint az egy vidéki jelentésben olvasható – „vevőközönség nagy meglepéssel fogadta a húsjegyek eltörlését, azonban a mindennapi jelentések szerint a közönség hiányolja a borjú- és a sertéshúst, melyet az utóbbi időben nem tudunk a részükre kiszolgálni. [...] megállapítást nyert az a tény, hogy a sajtfeleségek huzamosabb időn tárolt anyagból készültek, és ennek folytán erősen avas szaga van.”¹¹ A szűkös élelmiszerkészletek elosztásában is meghatározóak voltak a politikai és ideológiai szempontok. Ennek értelmében kiemelt ellátásban részesült a főváros, a munkáslakta területek és a bányásztelepülések. Ennek ellenére például Ózdon 1951–52 fordulóján mélyponton volt az élelmiszer-ellátás. A kohászvárosban „általában mindig rossz volt a közellátás. Ez különösen az utóbbi időben volt érezhető. Van egy üzemi konyha, ahol 4000 dolgozóra főznek, továbbá egy munkásüdülő, amit szintén a vállalat lát el élelmiszerrel. Az ózdi népboltban nem kapható bab, borsó, hüvelyesek, 4,60 Ft-os liszt, tojás, szalonna stb. [...] Már a Rákosi Titkársághoz is fordultak, hogy a kérdést vizsgálják felül. A rossz minőségű étel miatt összehívtak egy értekezletet, itt többek között elmondta a szakács, hogy ebben az évben még egy q zöldséget sem használt fel, és előfordul, hogy délelőtt 10 órakor még nem tudja, mit fog főzni a beszerzési nehézségek miatt.”¹²

Az önellátás szerepe a változó mértékű – különösen az ötvenes évek elején katasztrofális – élelmiszerhiány miatt is fontos maradt. „1951. december 30-án és 31-én Budapest kenyérellátásában komoly zavarok voltak. [...] A KÖZÉRT Kereskedelmi Központ utasításunkra vizsgálatot tartott. [...] Véleményük szerint a kenyérellátási zavarokat nagymértékben fokozta a felvásárlási láz. [...] A KÖZÉRT bolthálózatában az előző ünnepekről kb. 8 vagon kenyér maradt vissza, mely mennyiség valóban befolyásolta a boltvezetőket a rendelés feladásában.

11 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése, 1952. február 29. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

12 Jegyzőkönyv a Kohó- és Cépipari Minisztérium Munkásellátási Osztályán 1952. november 19-én megtartott értekezletről, uo.

Igen helytelen volt azonban a kenyérhiány alkalmával ezen több napos kenyeret a fogyasztóközönségnek eladnia.¹³ Az értékesített élelmiszerek minőségével szemben igen sok kifogás merült fel, ám valóságos orvoslásukra ebben az időszakban nagyon kevés érdemi kísérlet történt.

Az ötvenes évek első felében a Belkereskedelmi Minisztérium havonta jelentést kért a megyei tanácsoktól a közellátásról, a hiánycikkekről. Az 1952 februárjában készített megyei jelentésekben többek között erősen kifogásolták a zsír, a túró, a tej és a hentesárúk minőségét. „Általános panasz merült fel a töltelékárúval kapcsolatban, amely sok vizet tartalmaz és nem egy esetben fordul elő, hogy a szeletelés közben a víz kicsurog, ami nemtetszést vált ki a vásárlókból.”¹⁴ Állandó feszültségforrást jelentett a kenyér hiánya és minősége. A rossz termés, a rosszul szervezett gyártás és kereskedelem miatt kenyeret többnyire csak a reggeli órákban lehetett kapni, de akkor is csak a boltok egy részében. Rontotta a helyzetet, hogy az államosítások¹⁵ során a magánpékségek többségét felszámolták, így a nagyvárosok kerületeiben, de a kisebb településeken is felborult az ellátás korábban kialakult, megszokott rendje, a kínálat csökkent, a kisebb pékségek összevonásával létrehozott kenyérgyárak egyáltalán nem, vagy csak részben voltak képesek a kereslet kielégítésére. Baranya megyében 1952 elején „a kenyérgyárak felé állandóan elhangzó panasz, hogy a mennyiség mellett a minőségre nincsen gond fordítva, nem szítalják át a lisztet, így a vevők a kenyérben találnak kavicsot, földdarabot, rovarokat, egérszemetet stb. Ez azután azt eredményezi, hogy a magánpékségek kenyeréért valósággal veszekszenek a vevők.”¹⁶ A kenyérellátás 1951–53 között országos probléma volt, a városokban és a falvakban egyaránt igen nehezen lehetett hozzájutni – a közvélekedés szerint is – az egyik legfontosabb élelmiszerhez. „Igen súlyos volt a helyzet decemberben [...] jelenleg is az Nyíregyháza a kenyérellátás terén, az a hiányosság, ami meglátásunk szerint abból adódik, hogy nincs biztosítva az, hogy az árudákban folyamatosan legyen kenyér. [...] Hiba van a kenyér kiszállításánál, mert bár reggel 7-kor kapnak az árudák kenyeret, azonban kb. 10 óráig elegendő és ettől kezdve délután 5-ig egyáltalán nincs kenyér, mert a nappali sütéseket délután 5 óra közül kezdik kiszállítani. A dolgozók ezt tudják és ezen időpontban az árudák előtt várják. Az utóbbi napokban már a kenyérgyártól megkezdik a kenyeret kihordó szekeret kísérni. [...] Hiba van a bolti dolgozók részéről is, mert sok esetben előfordul, hogy nem mérik a kenyeret, vagy előre blokkolják a kenyeret. De az is előfordul, hogy pl. az 50. sz. árudában felhívta a boltvezető a vevők figyelmét, hogy most vegyenek, mert most van. Két bírságolás történt a Kisker Vállalatnál, és egy dolgozó ellen fegyelmi eljárás van folyamatban, persze az is előfordul nem egy esetben, hogy a vevők betörték a kirakatot, sőt a boltvezetőre a pultot is ráborították.”¹⁷

Az indulatok az ellátási hiányok miatt igen magasra csaptak. Az elégedetlenség fokozódása miatt az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén hozott, politikai fordulatot jelentő határozatában is kiemelt kérdésként kezelték a közellátás helyzetét, amelyben nagy hangsúllyal szerepelt az élelmiszer-ellátás stabilizálása. „A Központi Vezetőség a közellátás helyzetét értékelve

13 A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése, 1952. január 18., uo.

14 A Baranya Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése az áruellátás jobbá tétele tárgyában. 1952. február 28., uo.

15 1949 és 1952 között az államosítás időszakában a magánkereskedők többsége megszüntette tevékenységét. A változás mértékét jól mutatja, hogy a magánkereskedők létszáma az 1947-es 70 ezer főről 1953-ra 2524-re csökkent. Hasonló változás ment végbe a kisiparosok körében is.

16 A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai, MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

17 A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztályának jelentése 06/5/1/1952. sz. 1953. január 7. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) XXX. 19. f. 22.d.

megállapította, hogy a közellátás helyzete az utóbbi időben romlott, ami különösen vonatkozik a községekre. A mezőgazdasági foglalkozásuk közül egyre többnek fogyott el a kenyérgabonakészlete, mely növelte a kenyér és liszt vásárlását központi készletből. A megadott keretek azonban nem voltak elegendőek az igények teljes kielégítésére, így a lakosság rendelkezésére kevesebb liszt és kenyér jutott, mint az előző gazdasági évben. [...] megállapíthatjuk, hogy a múlt évi aszály megyénkben is éreztette hatását, mert sok dolgozó parasztot, termelősövetkezeti tagot központi készletből kellett ellátni. [...] Májusban és június hóban a sütőipar-kapacitás fokozottabb mértékben lett igénybe véve, ami sok esetben a kenyér minőségének a rovására ment. Nem sütötték ki megfelelően, vagy nem szitálták át és így vasdarab került bele vagy előfordult, hogy a felvágásnál egeret vágtak ketté.”¹⁸

A kenyér mellett a hús, a tej és tojás is a krónikus hiánycikkek közé tartozott, de a kevésbé alapvető cikkek közül is tartósan hiányzott a száraztészta, a lencse, a bab, az uborka, a pörkölt kávé, a tea, a fűszerkeverékek, a mustár, a konzervált savanyúság, a húskonzerv, a hal, a mák, a dióbel, a csokoládéáruk.¹⁹ A beszerzési láz a hiány természetes velejárójaként alakult ki, magától értetődő módon társadalmi helyzettől függetlenül, aki tehette, igyekezett beszerezni a létfenntartásához szükséges és éppen kapható élelmiszereket és fogyasztási cikkeket. „1952 augusztusában, több mint fél évvel a nagy áremelés után például a főváros egész területén pánikszerű felvásárlás indult meg és tartott több napon át. Elsősorban zsírt, lisztet, cukrot, textíliákat és ruhaféléket próbáltak venni az emberek. Egyes üzletekben a 8–10-szeresét vásárolták az átlagos fogyasztásnak. Pl. a Flórián téri közértnél a zsíreladás napi átlaga 200 kg volt, szombaton 2000 kg-ot adtak el. A IX. kerületben 23-án, szombaton 34 mázsa cukor fogyott, 30-án 188 mázsa. [...] A többi kerületekben, még ott is, ahol a legkisebb mérvű volt a felvásárlás, 3–4-szerese volt az előző, megszokott forgalomnak” – állapította meg az MDP fővárosi szervezetének illetékes osztálya, hangsúlyozva, hogy a munkáslakta kerületekben is megrohamozták az emberek az üzleteket. Sőt még „a fegyveres testületek tagjai (rendőrök, katonák, ávosok) is felbukkantak a sorban állók között”.²⁰ A vásárlási kedvet az sem vetette vissza, hogy az élelmiszerek ára emelkedett, a reáljövedelem pedig folyamatosan csökkent 1950 után. Az ötvenes évek első felére az alapvető élelmiszerek folyamatos drágulása volt jellemző. 1949-ben 1 kg félféher kenyér 1 forint 60 fillérbe került, 1953-ban 2 forint 80 fillérbe, 1955-ben már 3 forintba. A tojás fél évtized alatt közel két és félszeresére drágult, 1 kg sertéshús fogyasztói ára az 1949-es 11 forint 90 fillérről 1953 végére 28 forint 90 fillérre, a tej literje ugyanebben az időben 1,50 forintról 3,60 forintra emelkedett.²¹ Mindez jelentősen befolyásolta a beszerzési lehetőségeket, és tovább növelte a különböző társadalmi csoportok táplálkozása között meglévő különbségeket.

Az 1953-as váltás magától értetődően nem eredményezett minőségi javulást az élelmiszer-ellátásban, bár a júniusi határozatok végrehajtását áttekintő 1953. október 31-i KV-ülé- sen a további feladatok kijelölése mellett már a lakossági ellátás javulását is nyugtázták.²² Az intézkedések következtében a mezőgazdasági termelés színvonala javult, s ezzel párhuzamosan

18 Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB jelentése a közellátás helyzetéről szóló KV határozat végrehajtásáról. 1953. július 5. Uo.

19 A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai, MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

20 MOL-M-Bp. 95. 2/215. 6. e. Feljegyzés. 1952. szept. 2. Idézi Belényi (2004).

21 Részletesen lásd Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon... (1957).

22 A Központi Vezetőség határozata az 1953. júniusi ülésén hozott határozatok végrehajtásáról. 1953. október 31. In Izsák (1998) 216–225. p.

valamelyest stabilizálódott az élelmiszer-ellátás helyzete is. 1954-ben megtört az élelmiszerek árának 1950 óta tartó folyamatos emelkedése, s az alapvető cikkek árai mérséklődtek. A hiány azonban továbbra is a hétköznapi megszokott jelensége maradt. Debrecenben 1955-ben „élelmiszervonalon [...] az alapvető cikkek forgalma komoly mértékben emelkedett, ennek ellenére húsban, töltelékáruban és zsiradékban az igényeket a havonta pótlólag biztosított keretekkel nem tudtuk kielégíteni. Egyéb élelmiszerekben a lemaradásunk jelentős. Itt a lemaradás nagymértékben a zöldség- és gyümölcsfélékből mutatkozik, mely cikkeket a fogyasztók a szabadpiacon nagyobb választékban és frissebben tudnak beszerezni.”²³ A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások enyhítésének köszönhetően 1954–55-ben jelentősen bővült a szabadpiaci árufelhozatal is. A kérdéssel foglalkozó korabeli kutatás²⁴ megállapításai szerint 1955-ben a mezőgazdasági terményeknek több mint a negyede a szabadpiacon került forgalomba, és a piacokon árusított termékek minősége sokkal jobb volt, mint az állami kereskedelemben kaphatóké. Ennek megfelelően valamivel magasabbak voltak az árak is, ám ebben az esetben a felhozatal és a kereslet szabályozó ereje érvényesült. 1955 nyarán a nyíregyházi piacok helyzetét áttekintő jelentés megállapította, hogy „húsellátásunk szűknek mondható, azonban az utóbbi két hónapban rendszeressé tettük az áruterítést, és mi határozzuk meg a forgalomba hozatal időpontját, ezzel elértük azt, hogy a mezőgazdasági lakosság nem tudja nagymértékben a városi lakosság elől felvásárolni, és a baromfikészlettel a húsellátási probléma lényegében biztosítottnak mondható. [...] Dacára annak, hogy az elmúlt ősszel, de ez évben is jelentős mennyiségű sertés került levágásra, úgy a városban, mint a tanyavilágban is zsírhiány mutatkozik. Az elmúlt hetekben kisebb sorban állások is keletkeztek, és a sorokban zömmel dolgozó parasztok álltak.”²⁵

Az áruhiányt időnként meglehetősen sajátos eszközökkel igyekeztek mérsékelni. Az ötvenes évek elején például korlátozták a fejenként egy alkalommal megvásárolható élelmiszer mennyiségét, a közellátás veszélyeztetésének vádjával büntetőeljárást indítottak azok ellen, akik felvásárolták a hiánycikkeket, szabálysértési eljárásokat indítottak, és a népnevelők agitációjával is igyekeztek fékezni a vásárlási kedvet.

„1953. április hóban a társadalmi ellenőrökkel és a bolti dolgozókkal karöltve 31 esetben lepleztünk le ojan [sic!] egyéneket, akik a napi szükségletükön felül próbáltak meg alapvető élelmiszert felvásárolni. Ezek közül a kirívó esetekben azt a módszert alkalmaztuk, hogy a Kiskereskedelmi Vállalat 1. sz. árudája előtt feltűnő helyen kiírtuk a neveiket és azt, hogy mit próbáltak felvásárolni. Ez előtt a hirdetésnyel előtt igen sokan állnak állandóan, és az ott megnyilvánuló hangulatból megállapítható, hogy célunkat a hirdetésmennyel elértük. Feljelentéseket nem eszközöltünk, mivel mind munkás emberekről van szó, akik az ellenség uszályába kerültek. E hó fojamán [sic!] 10 személyt jelentettünk fel jogtalan kereskedés miatt, akiktől árukészletüket is elkoboztuk.”²⁶

Az 1953-as fordulatot követően adminisztratív és büntetőjogi módszereket már ritkábban alkalmaztak, inkább kereskedelemtechnikai eszközökkel igyekeztek szabályozni a fogyasztást. „Tekintettel arra, hogy árukorlátozás nincs, így a politikai felvilágosító munkán kívül más eszközzel nem rendelkezünk. [...] Sokkal nagyobb méretű a liszt vásárlása iránti mozgalom a

23 Debrecen MJV Tanácsa Kereskedelmi Osztályának 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML) XXIII. 108/C. 7. d.

24 *Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom.* (1956).

25 Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. július 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SZSZBML XXIII. 502.

26 11-2-1/1953. sz. Nyíregyháza Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának információs jelentése a havi tevékenységről a Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztályának. 1953. április 28. SZSZBML XXX. 19. f. 22. d.

dolgozó parasztság részéről. Ennek csökkentése érdekében elrendeltük, hogy a boltokban 1 kg-os előre kiszerezelt lisztet szabad forgalomba hozni. Ezzel megnehezítettük a nagy mennyiségű felvásárlást. [...] Hasonló a helyzet az utóbbi időben a kenyérral is. Nem egy esetben olyan jelenségek mutatkoznak, hogy egy-egy család, de különösen a falusi és tanyai lakosság közül 10–12 darab kenyeret is vásárolnak. Feltehető, hogy a kenyeret takarmányozás céljára is felhasználják. Ezen úgy próbáltunk segíteni, hogy egyrészt a délutáni órákban hozzuk forgalomba a kenyeret, másrészt igyekszünk szikkadt állapotban forgalomba hozni, amely eleve csökkenti a fogyasztást.”²⁷ Ezek a törekvések általában felemás eredményt hoztak. A szűkös készletek miatt azonban az élelmiszer-ellátás a napi politika egyik legfontosabb kérdése maradt. A hiányt ebben az időszakban rendszerint csak átmeneti jelleggel sikerült mérsékelni. A nyíregyházi városi tanács 1955. őszi jelentése szerint a városban „az élelmiszer-ellátás az alapvető élelmiszercikkek kivételével teljes mértékben kielégítő. A kenyérellátás, valamint a lisztellátás is lényegesen megjavult, melyet a központi készletből biztosított pótkeret, valamint a kereskedelem helyi kezdeményező munkája eredményezett. A húsellátás megjavítása érdekében gondoskodtunk, hogy a Halcsarnok a nap minden szakában bőséges mennyiségű és minőségű haláruval várja a vásárlókat. [...] A központi készletből a tojás- és rizsellátás a kereslettel szemben kevésnek bizonyult, ennek megjavítása érdekében a felvásárlási igazgatóságon keresztül a Földművelésügyi Minisztériumtól hetenként 3–4 ezer tojást fog forgalomba hozni és a disznóölések idejére pedig 4–5 vagon rizset vásárolnak, cserébe burgonyáért a rizstermelő vidékekről.”²⁸ A tervutasításos gazdaságirányítás keretei között ezek az árucere-akciók rendszeridegenek és viszonylag ritkák voltak.

A korszak sajátos és jellemző vonása, hogy az ellátási szempontból kritikus időszakokban országosan és helyi szinten egyaránt nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a lakossági ellátás színvonalát a hétköznapinál magasabb legyen az állami ünnepek időszakában. „A május 1-i zavartalan ellátás biztosítása érdekében körlevélben hívtuk fel a Budapest Fővárosi és a megyei tanácsok VB Kereskedelmi osztályait, hogy a minőségi húsellátásról feltétlenül gondoskodjanak. A Budapesten működő üzemélelmezési vállalatok konyhái részére külön 50 q húst biztosítunk. [...] 1952. április 27-től május 3-ig az irányéltap szabályozza a konyhák étrendjét. Budapest viszonylatában 1952. április 21-én állapítják meg az üzeméltetési vállalatok étlap-értekezletei, hogy az irányéltapot figyelembe véve az egyes napokban milyen ételekkel látják el a dolgozókat.”²⁹ Debrecenben „1956 első negyedében az alapvető élelmiszerek közül a tőkehúsban volt kisebb hiány, zsír, cukor, liszt, kenyérből az igényeket ki tudtuk elégíteni. Az ünnepek folyamán, úgy április 4-re, valamint május 1-re a dolgozók fel voltak készülve, és tőkehúsból 50%-kal több került forgalomba. [...] A május 1-i ünneppel kapcsolatban intézkedés történt, hogy a háromnapos ünnepen zavartalan legyen a friss kenyér és tejellátás.”³⁰ A hétköznapokon viszont továbbra is meglehetősen hullámzó színvonalú volt az élelmiszer-ellátás, s ez a helyzet az 1956-os forradalom bukását követően is csak lassan változott.³¹

27 Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. július 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SZSZBML XXIII. f. 502. d.

28 Előterjesztés a téli áruellátásra való felkészülésről. 1955. december 12., uo.

29 Feljegyzés a Belkereskedelmi Minisztérium Titkársága részére. 1952. április 21. 564/IV. 21./1952. MOL XIX-g-4-nn. 3. d.

30 Beszámoló a Debrecen I. Kerületi Tanács VB kereskedelmi előadójának munkájáról. HBML XXIII. 108/C. f. 7. d.

31 Részletesebben lásd Valuch (2003).

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS VÁLTOZÁSAI

A KSH élelmiszer-fogyasztással kapcsolatos adatai szerint 1950–54 között gyakorlatilag valamennyi fontosabb élelmiszer fogyasztása (például tej- és tejtermékek, burgonya, hús stb.) csökkent vagy stagnált az 1938-as szinthez viszonyítva. A legnagyobb visszaesés a legtöbb termék esetében 1953-ra következett be. Az 1953-as politikai változásoknak köszönhetően 1955-re már valamelyest javult a helyzet. Az 1800 munkás- és alkalmazotti család megkérdezése révén összeállított adatsorok³² legalábbis ezt mutatták. A legalacsonyabb jövedelmű családokban 320, a közepes jövedelműek esetében 600, a magas jövedelműek esetében pedig 1070 forint volt az egy főre jutó átlagos jövedelem. A szegényebb családokban ennek az összegnek közel a kétharmadát, a módosabbakban a felét, a legmagasabb jövedelműekben pedig mintegy harmadát fordították élelmiszerekre, illetve táplálkozásra. A család létszámának növekedésével általában csökkent az egy főre jutó jövedelem. A felmérés adatai szerint a fejenkénti napi átlagos kalória-fogyasztás 1950 és 1954 között alig változott, 2840 és 2957 kalória között ingadozott, majd 1955-ben 3122-re emelkedett. A jövedelmi viszonyok szerint az élelmiszer-fogyasztás, az elfogyasztott élelmiszerek mennyisége és minősége erősen differenciálódott. Az 1955-ös adatok szerint a szegény családok körében az éves hús-fogyasztás fejenként 17, a legmagasabb jövedelműek esetében pedig 46 kg volt. A tej és a tejtermékek, a cukor, a zöldség és főzelékfélék, a gyümölcsök esetében is hasonló, mintegy kétszeres volt a mennyiségi különbség a legalacsonyabb és a legmagasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező családokban élők között, a kenyér- és liszt-fogyasztás mindkét csoportban közel azonos volt.

1956-ban ötezer család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családokban az egy főre jutó havi átlagjövedelem 636 forint volt, a legalacsonyabb jövedelműeknél ez a mutató 339, a legjobb jövedelmi helyzetben levőknél 1178 forint. Az élelmiszerkiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 forintra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 forintra rúgtak, átlagosan havonta 316 forintot fordítottak élelmiszereire.³³ Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalória-fogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. Az adatok szerint igen jelentős különbségek mutatkoztak a jövedelmi helyzet függvényében a tej és a tejtermékek, a tojás, a hús és a hentesáru fogyasztásában. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A fogyasztói szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségben fogyasztottak marhahúst, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételen szereplő 1700 Budapesten és nagyobb vidéki városokban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban.

A falvakban élők körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti élelmiszer-fogyasztásra fordított összeg 311 forint, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 forint volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszere fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőknel a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegény-

„A KÖZELLÁTÁS HELYZETE AZ UTÓBBI IDŐBEN ROMLOTT”

32 Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon... (1957).

33 Ötezer család ... (1957).

paraszti családokban egy főre átlagosan 586 forint, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 forint jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az élelmezéssel kapcsolatos kiadások az egy főre jutó jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1–3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15–25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből. Ugyancsak elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 családra 110–120 sertés-vágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok tizede-ötöde évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségletét.³⁴

A SZOT 1956 nyarán készített létminimum-elemzése³⁵ szerint egy felnőtt havi létfenntartásához 580 forintra, egy háromtagú munkáscsalád megélhetéséhez minimálisan 1440 forint, egy négytagú családéhoz pedig 1900 forint havi jövedelemre volt szükség. A felmérés adatai szerint egy kereső havi jövedelme nem volt elég a három- vagy négytagú családok eltartásához, a bérből és fizetésből élő családok 30–35%-a tartozott ebbe a csoportba. A létminimum szintje alatt élő családok összes havi jövedelmük közel a kétharmadát fordították élelmiszerre. Ebben a csoportban a hús- és zsírszükségletet a leggyakrabban ló- és birka- és birkahús vásárlásával biztosították, mert ezek voltak a legolcsóbban beszerezhető húsfélések. Az élelmiszerek közül az általános helyettesítő élelmiszer szerepét is betöltő kenyér fogyasztása volt a legmagasabb. Az elemzésben a felnőtt férfiak átlagos napi energiaszükségletét 2825 kalóriában határozták meg.

TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSOK, A TÁPLÁLKOZÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A XX. század második felében az étkezési és étrendi szokások is igen jelentős mértékben átalakultak. Az 1944/45-öt követő másfél–két évtizedre szinte minden tekintetben a szűkösség, emellett a falusi családok többségénél a hagyományok továbbélése volt jellemző. A legnagyobb mértékben és talán a legradikálisabban a korábban kispolgárinak és középosztálybelinek tekintett családok étkezési szokásai változtak az életkörülmények, életfeltételek átalakulása következtében, bár az is megfigyelhető, hogy hagyományaikat az „új elitbe” kerülők próbálták meg követni. A munkásháztartásokban az ötvenes évek végi megfigyelések szerint az étrend mintáját a háború előtti polgári csoportok étrendje adta.

Az ötvenes évek első felében a munkáscsaládok táplálkozása nem volt túlságosan változatos. Fejenként és naponként átlagosan valamivel több mint negyed kg kenyeret fogyasztottak, hetente legfeljebb egy-két alkalommal készítettek húst vagy húsos ételt, a hét többi napján a krumpliból készített fogások vagy a tészta- és kenyérszerűek voltak meghatározóak az étrendben. Reggelire és vacsorára a zsíros kenyér mellett gyakran fogyasztottak szalonnát, olcsó hentesárut – például lókolbászt –, lekváros kenyeret és kemény, táblás formában forgalmazott vegyes gyümölcszót. A különböző fogyasztásstatisztikai adatok szerint ebben az időszakban az átlagosnak tekintett magyar munkáscsalád élelmiszer-fogyasztása energiaértékében, változatosságában, összetételében elmaradt a harmincas évek második felének színvonalától.

A táplálkozási, élelmiszer-fogyasztási szokásokat az ötvenes évek első felében elsősorban az általános élelmiszerhiány formálta. 1951-ben a *Nők Lapja* heti étrendjavaslataiban feltűnően

34 Ötezer család... (1957) 37–42. p.

35 A munkás- és alkalmazotti családok létminimuma. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának elemzése. 1956. július 23. MOL M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Közli Belényi-Varga (2000) 433–471. p.

ritkán szerepeltek a húsos ételek, helyette a zöldségek széles körű használatát ajánlották. Második fogásként, főételként húsból készített ételek csak a vasárnapi menüben szerepeltek.

Az ötvenes évek elején a tőkehúst gyakran pótolták töltelékárúkkal, a rántott párizsi kosárrá formázva, zöldséggel megtöltve gyakran szolgált főételként is burgonya- vagy rizskörettel. Az olcsó hús és húspótló ételek receptjeinek nagy kereslete volt ebben az időben a háziasszonyok körében. Kényszerűségből népszerű volt a zöldségfélékből készített vagdalt, a szafaládéval dúsított palacsinta vagy a párizsiból készített pörkölt is.

A parasztcsaládok táplálkozási színvonala is meglehetősen alacsony volt, a szűkös viszonyok között az önellátás jelentette az esélyt a túlélésre, másrészt továbbra is a hagyományok rendje szabta meg a táplálkozást. Az egyes háztartások, gazdaságok elsőrendű feladata volt a ház népének egyévi ellátásához szükséges élelmiszer előállítása. Közöttük a legfontosabbak a gabona, a zsír, a szalonna, a hús, a kásafélék, a zöldségek. A legfontosabb gabonából készített élelem az ötvenes években még igen sok helyen a házilag sült kenyer volt, ebből hetente egyszer általában négy darab ötkilósat sütöttek. A beszolgáltatási rendszer és a hiánygazdaság viszonyai között ez is igen nagy erőfeszítést követelt.

A korszak népszerű háztartási tanácsadója „komoly” realitásérzékről téve tanúságot arról értekezett, hogy „az egyhangúság nem azonos az olesósággal. Aki csak egy kicsit is gondolkodik azon, hogy mit főzzön, még kéthetenként sem ismétli meg ugyanazt az ételt. Még a népszerű, idényhez kötött lecsót is változatosan tálalja, egyszer árpakását főz bele, másszor tarhonyát ad mellé, egyszer kolbászt tesz hozzá, máskor füstölt húst. Az egész éven át műsoron lévő húslevest sem kell mindig cérnametéllel tálalni. Lehet daragaluskát vagy morzsagombócot főzni bele, esetleg vastag tojásos metéltet. Főzelékfeltétnek adhatunk sült burgonyát, dararopogóst, bundáskenyeret, kirántott párizsit, főtt kolbászt, burgonyaropogóst.” A korszerű háztartásban már nem kell nagy készleteket felhalmozni, mert a „boltok kora reggeltől késő estig várják a vevőket”.³⁶ Arról azonban már nem ejtett szót, hogy éppen mit lehet vagy mit nem lehet kapni a boltokban.

A jövedelmi viszonyok, az élelmiszer-beszerezési lehetőségek szűkös volta a falvak lakosságát a második világháború befejeződésétől mintegy két évtizeden keresztül arra ösztönözte, hogy élelmiszer-szükségletét önellátás révén fedezze. A paraszti családok étkezésében a háborút követő évtizedben – egészen a hatvanas évek közepéig – a hagyományos minták és szokások követése volt megfigyelhető. Az ötvenes években a még létező történelmi parasztságban az élet rendje a munka változó jellege szerint szerveződött meg, a táplálkozás is a munka ritmusához igazodott. Télen rendszerint kétszer, nyáron pedig gyakorta négyszer étkeztek. A tavaszi munkák kezdete előtti hetekben a napi étkezések száma háromra emelkedett és bőségesebbé vált, ami a munkára történő felkészülést szolgálta. Ennek a gondolkodásmódnak a jegyében a legnagyobb testi erőkifejtést igénylő munkák – aratás, betakarítás – időszakában táplálóbb és kalóriadúsabb, „erőt adó” ételekből állították össze a napi és a heti étrendet. Ősszel ismét háromra csökkent az étkezések száma, és a szüreti időszak kivételével kevésbé volt kiadós. „Az evés-ivás azonban nemcsak a lét fenntartását szolgálja, s erőt ad a munkához, hanem élvezetet is nyújt. Ezért az ételek sorában az erős és a gyenge kosztion felülkülönbség tevődik a több, illetve a kevesebb élvezetet adó ételek között.”³⁷ A lakodalmi vendéglátás a leggazdagabb étkezések közé tartozott. Az ezzel kapcsolatos elvárásoknak igyekeztek még a szűkös időkben is eleget tenni. Fél Edit és Hofer Tamás átányi megfigyelései szerint egy-egy lakodalomban általában 30 házat, azaz mintegy 120 főt láttak vendégül. Ekkora vendégsereg ellátásához 3 birkát vagy egy 100 kg súlyú borjút, 30 baromfit, 4 hektoliter bort,

36 Pataki (1956) 48. p.

37 Hofer–Fél (1997) 198. p.

8 darab 5–6 kilós kenyeret használtak fel. A lakodalom főétkezése tyúkhúslevesből, birkapörköltből, tejes vagy húsos kásából és süteményekből álló vacsora volt.

A paraszti háztartásokban az ötvenes években szűnt meg az egy tálból evés hagyománya, a külön tányér használatával egy időben lett rendszeressé és általánossá a villa használata. Ettől eltekintve az étrendi és az étkezési szokások alapvetően a korábban kialakult rendet követték. Az étkezések alapanyagai a gabonafélék, a burgonya és a kukorica maradtak.³⁸ A jelentősebb változások majd csak a kollektivizálás befejeződése után kezdtek kibontakozni. A napi háromszori étkezés ezt követően vált fokozatosan általánossá a paraszti háztartásokban. A hagyományos étrendtől való eltérés hátterében alapvetően a társadalmi szerkezet és az életmód változása állt.

IRODALOM

- BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Munkásélet Magyarországon 1945–1965*. Budapest, 2004. Kézirat.
- BELÉNYI Gyula–VARGA Lajos: *Munkások Magyarországon. 1945–1956*. Budapest, 2000, Napvilág.
- Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon. KSH *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 6/1957.
- Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom*. Budapest, 1956, Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság. (Jelentések, 44. sz.)
- HOFER Tamás–FÉL Edit: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi.
- GYÁNI Gábor: A hétköznapok historikuma (Az új narratív történetírás). In Dusnoki-Draskovich József–Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma*. Gyula, 1997, Békés Megyei Levéltár.
- Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1948. 1–6. sz. 47–56. p.
- IZSÁK Lajos et al. (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998, Napvilág.
- KISBÁN Eszter: Táplálkozáskultúra. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Életmód. Magyar Néprajz IV. köt.* Budapest, 1997, Akadémiai, 417–584. p.
- LOSONCZI Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat.
- MARCZELL Gyula: Budapest lakosságának élethalálharca ötszáz tanuló étrendjében. *Városi Szemle*, 1946. 2. sz. 145–150. p.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 5/1957.
- PATAKI Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, 1956, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZUHAY Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István–Für Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 1996, Mezőgazdasági, 705–720. p.
- VALUCH Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 51–78. p.

38 Kisbán Eszter (1997).